

Bírálat Tóth Ágnes *Németek Magyarországon 1950–1970* című MTA doktori értekezéséről

Az 1945 és főként az 1948–1949 utáni magyar nemzetiségi politika nem különösebben hálás téma egy történetíró számára. A dualizmus kora, különös tekintettel Magyarország felbomlására sokkal nagyobb érdeklődésre tart számot, messze izgalmasabbnak tűnik a nemzetiségi politika tükrében, mint a rákövetkező évszázad. De a két világháború közti időszakot vagy a területi revíziók periódusát is könnyebb úgy elbeszélni, hogy akár a laikus olvasók is azt érezzék: tétje volt a nemzetiségi politikának, a politika izgalmat és akciót, egymáshoz mérhető erők összecsapását *is* jelentette. A második világháborút követő német kitelepítés, csehszlovák-magyar lakosságcsere és az ezzel egybefolyó újabb rendszerváltás, a szovjet típusú diktatúra kiépítése mellett és után a magyarországi nemzetiségi kérdés – legalábbis a rideg statisztika és a politika tükrében és értelmében – inkább másodlagos jelentőségű kérdésnek, néhány tízezer ember ügyének tűnhet, és sokak számára bizonyára tűnik is.

Ezen a benyomáson persze Tóth Ágnes MTA doktori értekezése sem fog változtatni. A munka tárgya, akár annak politikai vonatkozását, akár magát a vizsgált kisebbségi csoportot vesszük, önmagában nehezen tekinthető marginálisnál többnek. Ezt a két évtizedet még a két világháború közöttinél is kevésbé jellemezték heves, akár nyilvános, akár színpalak mögötti viták a Magyarországon élő nem magyarok helyzetéről, jogairól és jövőjéről, és az értekezés is demonstrálja, hogy a hatalom sem különösebben foglalkozott vele, vagy legalábbis nem épített ki komoly apparátust és intézményrendszert az ügyek intézésre, a problémák kezelésére.

A közérdeklődés vagy éppen a thrillerrel vetekedően izgalmas cselekmény nem szükségszerűen része egy történeti munkának, és végképp nem feltétele minősége megítélésének. Mégis fel kell tenni a kérdést, mit is tesz hozzá a tudásunkhoz egy-egy munka, amikor annak jelentőségét akarjuk megítélni. Önmagában az, hogy az értekezés tárgyát képező emberek csoportja nem túl nagy létszámú, vagy összességében nem gyakorolt jelentős hatást egy-egy ország vagy nemzet sorsára, persze nem jelenti azt, hogy sorsának feltárása és elemző bemutatása ne lehetne fontos. Igaz, a magyarországi németek biztosan nem vethetők össze eben a tekintetben mondjuk azokkal a gyakran nem túl nagy létszámú, Európától távol élő és kontinensünkről nézve „egzotikusnak” minősített népekkel, amelyek tanulmányozása az etnográfia vagy a kulturális antropológia keretén belül kiemelkedő jelentőségű. A „mi németjeink” és a többiek közt érzékelhető távolság

mindig is lehetővé tette, hogy könnyedén elfeledkezzünk a különbségekről. Az értekezésben bemutatott korszakban pedig ez a fajta „feledés”, illetve annak szociológiai megfelelője, az asszimiláció sokféle helyről kapott ösztönzést.

Bizonyos értelemben ez a „feledés” Tóth Ágnes dolgozatának tárgya és témája, ami azonban több mint az állam és a párt nemzetiségi politikája. Áttekinti a németekkel szembeni represszióknak a kitelepítések lezárását követő utólkéseit, a végül csupán pár száz esetre kiterjedő családegyesítés viszontagságait, a szovjet hadifogságból 1950-ben hazatért nem egészen 2000 fő megpróbáltatásait hároméves internálásuk során. Bemutatja a nemzetiségi oktatás irányításának alárendelt helyét a kormányzatban belül, valamint az 1960-as évek elejének csúcspontján is 150-nél kevesebb német kisebbségi iskola (többségükben csupán nyelvet oktató intézmények) szervezését, működtetését, ideértve a helyi reakciókat és viszonyulást. Ennek során elemzi az oktatás formájában és szerkezetében 1960 után bekövetkezett jelentős törést, számszerű és minőségi visszaesést, ami a minisztériumi apparátuson belüli személyi változásokkal, Kovács Péter osztályvezetőt Vendégh Sándor váltotta fel, is szorosan összefüggött. Végül azokat a hatalom által a német kisebbség megjelenítésére, illetve politikai mozgósítására létrehozott intézményeket (Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége, Német Demokratikus Szövetség, *Freies Leben*, *Neue Zeitung* újságok), amelyek ennek ellenére köztes, közvetítő szerephez kerültek és kényszerültek, és így arra is kísérletet tettek, hogy a kisebbségi igényeket becsatornázzák abba a döntéshozatali rendszerbe amelynek maguk sem voltak fontos részei, részben éppen ezért nem is tudtak semmit elérni a németeket leginkább érintő kérdésekben (családegyesítés, kárpótlás az elkobzott vagyonért és mindenek előtt az államosított, sokszor telepéseknek kiosztott házak visszaszolgáltatása). Ez a történet mindezek alapján is csupán perifériális, a magyarországi németekre irányuló figyelem pedig, országosan legalábbis, nagyon korlátozott volt.

Az értekezés persze nem csak ezt a történetet meséli el, pontosabban nem csak annak átfogó változatát, hanem azt is, miként érintette ez magukat a németeket. Ez tagadhatatlanul az értekezés legértékesebb részei közé tartozik, az egyes esetek, panaszok, jelentések szinte etnográfiai és antropológiai finomságú leírásra és elemzésre lehetnek alkalmasak, miközben kiválóan demonstrálják mind az államot és a hatalmat képviselőket, mind az érintett németek és nem németek sokszínűségét, sokféle válaszukat a mit jelent németnek lenni kérdésre is. Ezek az

anyagok mutatják meg igazán, hogy akármennyire is csökkent a kisebbségek száma 1945 után, a nemzetiségpolitika továbbra sem elvont elvekről, hanem emberi sorsokról szólt – sajnos nem mindig pozitív értelmében. Így rajzolódik aztán ki a végső értékelés is: 1949 után a párt politikáját az asszimiláció célja határozta meg, elsősorban az ún. automatizmus alapján. Eszerint a nemzetiségi kérdés magától megoldódik a szocializmus viszonyai közt és ez az kisebbségek asszimilációját is elhozza. Mindezek okán a párt – még amikor engedményeket is tett – a gyakorlatban nem akarta érvényesíteni a kisebbségek jogait és nem vette komolyan a németeket ért, és a párt vezetésében is elismert jogsérelmeket sem. Bár történtek kísérletek a kisebbségi intézmények kiépítésére, ezek rendre megakadtak, csak a németek kisebb részét érték el. Az oktatás módszertana és minősége nem vette figyelembe sem a magyarországi németek dialektális tagoltságát, sem az irodalmi nyelv ismeretének hiányosságait, a kulturális szervezkedés pedig mindenekelőtt a politikai mobilizációt szolgálta. Ilyen körülmények közt azok sem számíthattak sikerre, akik más típusú kisebbségpolitikát képviseltek az államigazgatáson belül, vagy akik a kisebbségi szervezeteket a valódi érdekvédelem felé mozdították volna el. Bár a korszak németiséget ért repressziói már nem az egész csoportra irányultak, és nem különítették el őket a magyar társadalom közvetlen elnyomás által érintett többi csoportjától, a korábbi stigmák (a kollektív bűnösség) nem csak könnyebbé tették a hatalom fellépését, hanem beépültek a németekről alkotott képbe. 1950 és 1970 között a németiség helyzete lényegében nem javult, de ez eleve kizárt volt a párt politikája miatt.

A továbbiakban hat kérdést járok körül. Úgy gondolom, hogy ezek segítségével lehet igazán megítélni a sokszínű forrásbázisra épülő, és témája révén nem csak a nemzetiségi politikáról, hanem a magyarországi állami berendezkedésről, az ötvenes és hatvanas évek diktatúrájáról is szóló munkát. Ezek (1) a cím és a téma, ideértve a választott korszakot, (2) a politika és az állam jellegzetességei és ezek hatása a nemzetiségi politikára, (3) a már említett etnográfiai értékű elemek felhasználása, (4) mit is jelentett a németiség fogalma a vizsgált időszakban, (5) beszélhetünk-e nagy állami asszimilációs projektről, és ha igen, kommunista projekt volt-e ez, (6) és végül van-e német paradoxon? Mindenekelőtt arra keresem a választ, hogy a munkában megmozgatott anyag mennyiben támasztja alá a szerző ezekkel kapcsolatos, olykor csupán implicit állításait.

(1) A munka címe egy nemzeti csoport átfogó leírását ígéri egy két évtizedes időszakban. A szerző ezt kvalifikálja, és maga is kijelenti, hogy átfogó statisztikai adatok hiányában erre nincs mód (25. o.), ezért aztán a nemzetiségi politika, illetve a politika németeket valamiképp nemzeti csoportként azonosító elemei felől közelíti meg magát a németiséget is. Ez azonban éppen az értekezésben többször bemutatott „automatizmusnak” köszönhetően csak nagyon szűk körre terjedt ki. De még ezeken belül is csupán a nemzetiségi szervezetekről és sajtóról és az iskolapolitikáról állítható, hogy legalább célcsoportja az egész közösség volt. A családegyesítés, a Szovjetunióból hazatért 1835 hadifogoly hároméves kálváriája az internáló- és munkatáborokban a németeknek csak nagyon kis részét érintette közvetlenül, és az állam ezügyben követett eljárása különösebben sajátosnak sem tekinthető. (És végképp nem mutatható ki olyan kérések kapcsán, mint például a táboron belüli besúgás, erőszak, fegyelmezés.) Eközben olyan témák is felmerülnek, mindenekelőtt az elkobzott házak ügye, amelyek sokkal jellemzőbbnek tűnnek a közösség egészére, de nem kapnak hasonló mélységű tárgyalást, ami persze nyilván nem független a forrásadottságoktól.

Mindez azonban nagyon erőteljesen felveti azt a kérdést, amit a negyedik pontban még érinteni fogok, hogy pontosan mi is a németiség ebben az időszakban az egyes szereplők, cselekvők és persze a szerző számára? Egy kollektíve megbélyegzett csoport, amit ez a megbélyegzés határozna meg? Vagy inkább a többi nemzetiséghez képest radikálisabb vagyontól történő megfosztás? Az anyanyelv nyilvános használatától való tartózkodás jellemezte csoport? (Hogy csupán néhányat említsünk az értekezés alapján megfogalmazható definíciós lehetőségekből.) Vagy pedig a németiség egy a társadalomtudományban bevett módon értett etnikai csoport, amit többé-kevésbé objektív tényezők határoznak meg és ezek alapján a maga teljességében leírható megfelelő statisztikai módszerekkel. Az értekezés inkább a második felé hajlik, tematikájában azonban ez alig mutatkozik meg, lényegében csak a németiségre vonatkozó statisztikák és hivatalos felmérések elemzése esetén. Ennek alapján talán szerencsésebb lett volna a címben is a nemzetiségi politikát és annak fogadtatását kiemelni.

Hasonlóan bizonytalan vagyok a címben is megjelenített korszakbehatárolás kapcsán, legyen szó akár a teljes közösség átfogó leírásáról, akár a nemzetiségi politikáról. A szerző tézise végső soron az, hogy éppen ebben a két évtizedben a nemzetiségi politika, minden belső korszakolási lehetőség ellenére lényegében állandó, és célja az asszimiláció. Előtte és utána viszont – tehetjük

hozzá – jelentős mértékben más nemzetiségi politika érvényesült a kitelepítésekkel, illetve a hídszerepre épített magyarországi nemzetiségi politikával. (Ennek előszele egyébként az a rövid időszak, amit Kővágó László minisztériumi osztályvezetői tevékenységéből az értekezés időszakára esik és az részletesen ismertet is.) Mi indokolja, hogy csak ezt a két évtizedet tekintse át, és éppen ebben a tematikus felosztásban, pontosabban milyen témához járulna hozzá az értekezés, ha a nemzetiségi politika nagy változásait mellőzi, de az egész közösség hagyományos értelemen vett leírását sem tudja a forrásadottságok miatt felvállalni? Bár kekeckedésnek tűnhet, látni fogjuk, hogy ezek a kérdések nem csak a címadást érintik.

(2) Mint már többször említettem, a szerző nagyon határozott állítása, hogy a rövid kitérőket (mindenekelőtt az 1954-et követő három évet) kivéve a politika a németiség asszimilációjára törekedett és az állam szervei alapvetően ezt szolgálták és segítették. Ugyanakkor a szerző maga is felhívja a figyelmet arra, hogy persze az állam nem egységes, egyneműen cselekvő entitás, hanem különböző intézmények és személyek sokasága, akik annak működtetésében számos eltérő nézőpontot, érdeket, értéket próbálhatnak érvényre juttatni még az egypártrendszer és az állam pártirányításának keretei között. Az utóbbi azonban alapvető tény, ami meg kell határozza azt is, hogy milyen mércét alkalmazunk történeti értékelésünk és interpretációink során a szereplőkkel és cselekedeteikkel szemben. Persze történeti és nem morális értékelésről van szó, éppen ezért fontos az adott keretek megváltoztathatatlan elemeihez viszonyítani, ha lehetőségeket, eredményeket akarunk tudatosítani.

Mit is jelent ez az értekezés esetében? Az munka több ízben is megállapítja, hogy a németiség (és a kisebbségek általában) egyenlősége, elvárható kisebbségi jogai sérültek, mindenekelőtt politikai téren és az államszervezetben való képviseletüket illetően. De mit jelentenek a politikai jogok egy diktatúrában, vagy akár a polgári jogok egy nem jogállami berendezkedés keretei között? Mivel lett volna több, ha a németek minden községi, városi, járási és megyei tanácsban, a Hazafias Népfront minden megfelelő testületében arányosan képviselhetik magukat?

Megválaszthatták volna szabadon a képviselőiket? Ezek a demokratikus centralizmus elve alapján működtetett testületek hirtelen valódi, szuverén döntéshozókká váltak volna, amelyek ellentmondanak a pártvezetésnek? Üzenetértéke biztosan lett volna, de mit várhatott volna ettől a németiség? Vajon egy ehhez hasonló berendezkedés keretei közt, amikor az érdekérvényesítés nem nyilvánosan, hanem kijárárs révén töretink nem a pusztá jelenlét az igazi különbség? (Még a

lakosság minden fontos csoportjának képviselőjére összeállított Országgyűlésben is, amelybe német képviselőt juttatni ezért talán még sem volt látszatengedmény. 63. o.) Ugyanezek a kérdések elmondhatók a gazdasági és vagyoni viszonyokról is. Egy nem a magántulajdonon alapuló gazdasági rendben mi határozza meg az egyenjogúságot? Azt gondolom, hogy igazán akkor tudjuk kellő finomsággal megítélni a nemzetiségi politikának és a németiség helyzetének alakulását, ha előbb mindezekre a kérdésekre válaszolva meghatározzuk, hogy az adott és az adott körülmények közt nyilvánvalóan nem megváltoztatható keretek között mi az, ami tágította az egyéni és akár kollektív érdekérvényesítés lehetőségét és mi az, ami nem. Nyilvánvalóan ilyen volt a diszkrimináció, a lakhatási és tartózkodási korlátozások feloldása, a külön német szervezet alapításának lehetősége, bármilyen részvétel a különböző testületekben, vagy az államapparátusban stb. Az utóbbiak estében azzal a fontos megszorítással, hogy az ismert, centralizált döntéshozatal miatt minden szinten különösen fontos volt egy-egy személy befolyása, kapcsolatrendszere. Éppen ezért fontos – amire az értekezés jó példákkal is szolgál a közoktatás, a nemzetiségi szövetsége és újságok esetében – a működést, a döntéshozatalt közelebbről megvizsgálni.

A nehezen megváltoztatható keret abban is segíthet, hogy jobban megértsük mit is kínál egy-egy változás. Nehezen hihető például, hogy a lakosság folyamatos politikai mobilizációját és ideológiai iskolázását szorgalmazó rendszerben egy nemzetiségi szövetség leértékelése lenne, ha népművelés helyett agitációval és mozgósítással kell foglalkoznia, mint az a németek szövetségével is történt. Más munka, más elvárások, viszont akár tágíthatja is az adott szervezet lehetőségeit. (Ami a németek esetében úgy tűnik nem következett be, de ez már a forrásokból levonható fontos következtetés lehet.)

Ugyancsak fontos látni, hogy milyen sokféle érdek jelenhetett meg az államon belül, ahogy azt is, hogy nem mindig automatikusan a felsőbb akarat győzött, mint például a bajai német gimnázium esetében, amit a minisztérium a párttól nem függetlenül akart, a megyei tanács és párt viszont megakadályozott. (357–358. o.) Ennél is lényegesebb azonban arra rámutatni, hogy az államnak általában milyen erőforrásai voltak céljai elérésére. Önmagában a nemzetiségi oktatás elhanyagolása persze könnyen megítélhető. De ha azt olvassuk – akár az értekezésben is – hogy az alapfokú oktatás állapota szinte az egész vidéki Magyarországon rettenetes volt, akkor már felmerül a kérdés: vajon tényleg csak a nemzetiségi politika asszimilációs célkitűzése miatt nem

sikerült többet megvalósítani akár a Nemzetiségi Osztály, akár a németek szövetségeinek elképzeléseiből? Vajon mennyiben volt a szomorú helyzet a terület és a kérdés csekély jelentőségének az eredménye? És vajon az általános erőforráshiány tükrében tényleg annyira lesújtónak kell látunk, ha a tervezett 78 alapfokú iskolából 47-ben megindul legalább a német nyelv tanítása? (350. o.) Éppen ennek tükrében látszik aztán még jobban az, hogy mennyit számíthat egy-egy személyi váltás, és valóban milyen károkat okozott Vendégh Sándor és az általa képviselt oktatáspolitikai, akár az iskolák számát, akár a tanítás módszertanát illetően, hiszen még ehhez az egyébként elérhetőnek tűnő fejlődéshez képest is hatalmas leépülést hozott.

Végül pedig az állam különböző megtestesítőit és szereplőit előtérbe helyezve jobban láthatóvá válhatnak az egyedi és társadalmi igények, és ezek finom különbségei a társadalmon belüli választóvonalak mentén. Az értekezés szép számmal hoz eseteket – különösen az iskolák kapcsán – arra vonatkozóan, hogy az egyes településeken milyen változatos attitűdök érvényesültek akár a németek, akár a többi csoport körében. A németek félelme a „Volksbund” gyakorlatának megismétlődésétől, a telepések németekkel szembeni ellenérzései, a falusi vezetés magyar nacionalizmusa, és persze a németek lelkesedése mind jellemző volt. Részben ennek tudható be az, hogy végül a német iskolák hálózata az adott közösség számához és igényeihez viszonyítva elmarad a többi nemzetiség iskoláitól. Nem teszi fel azonban például azt a kérdést, hogy miért voltak a középiskolák sokkal sikeresebbek, hogyan lehet az, hogy a négy német középiskolából került ki az összes nemzetiségi középiskolában érettségit tett tanuló 40%-a, amikor ezek sokkal rövidebb ideig működtek, mint a szlovák, délszláv vagy román intézmények? Az kiderül az értekezésből, hogy nem elsősorban a németiség igényei miatt alakult így, de akkor mégis kik és miért népesítették be ezeket az osztályokat, és aktivitásuk mit árul el az alapfokú és közép fokú oktatáshoz való társadalmi viszony különbségéről?

(3) Mint említettem, az értekezés legértékesebb részei közé tartoznak azok az epizódok, amelyek helyi szinten engednek betekintést a németek és a többi nemzeti csoport világába és önazonosságába. Ezek az esetek szinte etnográfiai mélységű leírásra adnának lehetőséget, és bizonyosan ezek hozhatnák a legközelebb az olvasóhoz azt is, hogy mit is értettek a németek és mit a többiek németiség alatt. Az iskolaalapítás vagy egy német kultúrműsor kérdése, majd később az iskola sikere vagy kudarca kapcsán felvetett magyarázatok, a németiség fogalmának adott, a hatalom által preferált, a nyelvet és a nemzeti kultúrát kitüntetett etnikai

azonosságjegyként kezelő változatához való azonnali viszonyulást hívott elő. Ezek a reakciók pedig betekintést engednek abba is, hogy az egyének elfogadták-e ezt vagy sem, és milyen okból alakították ki az adott viszonyulást. Például az a sokszor előforduló eset, amikor a helyiek az iskolát a Volksbund harmincas-negyvenes évekbeli német nyelvű iskoláihoz hasonlították világossá teszi az elhatárolódást a népi német eszmétől és annak Németországra koncentráló németiségfogalmától. De ugyanez jelezheti a német irodalmi nyelvvel szembeni – más körülmények közt is előkerülő – ellenérzéseket, mint aminek ismerete *nem* alapvető az adott németek németiségének megteremtésében. Ugyanígy a telepések „félelme” a németek túlzott szorgalmától egy ma is közismert etnikai sztereotípiá szokatlan használata, ami azonban egyértelműen etnikai csoportképző jelentőséggel bír. Végül a kérelmek valóságos kincsesbányái a nyelvhasználatnak, szinte kiáltanak egy szociolingvisztikai elemzés után, aminek a segítségével a különböző nyelvváltozatok és dialektusok nemzeti öazonosságban játszott szerepe is jobban megismerhető lehet.

A hasonló esetek finom elemzése sokat megmutathat abból, miként alakították a világháborút követő események és traumák, majd a jog- és vagyonfosztás, továbbá a népességmozgatás a németek és a velük élők öazonosságát, és miként járult ez hozzá annak a befelé forduló, a közvetlen életvilágra vonatkoztatott öazonosságnak a felbomlásához (vagy éppen tovább éleséhez), amit John Swanson „tangle belonging-nak” nevezett. A szerző – korábbi, jól sikerült munkái alapján – birtokában van az ehhez szükséges elméleti és gyakorlati ismereteknek, inkább a kérdésfeltevés hiányzott. Én azért kérem számon, mert úgy gondolom, hogy logikus lett volna, ha a németiségről írt és más szempontból – mint a fentiekben jeleztem – nem mindig jól lehatárolható és besorolható munka ezt kiemelt célként tűzi ki.

(4) Hiszen a felhasznált anyag igazi újdonsága a helyi esetek, a gyakorlat nagy súlya egy összefoglaló igényű és nem esettanulmányként készült értekezésben. Annak tükrében pedig, ami a németiséggel 1945 után történt, ahogy a magyarországi németek sokszor még egymástól is inkább elzárkózó öazonosságuktól mára egy regionális és folklórhagyományokat hasznosító, de alapvetően egységes és a német magaskultúrát is a korábbinál magától értetődőbben beemelő német öazonossághoz jutottak el, kifejezetten fontos lenne ennek a korszaknak a vizsgálata ebből a szempontból is.

A szükséges források ott sorakoznak az értekezés lapjain. Nyilvánvaló, hogy a hivatalos politika egy egységes szocialista kultúrájú országon belül alapvetően nyelvi különbségként és bizonyos – nem is szükségszerűen magyarországi eredetű – haladó hagyományok képviselőjeként fogta fel a németiséget, politikája is ezért szűkölt le a nyelvkérdésre. De olvashatunk a kitelepítések traumájáról és a nyilvános német identitás felvállalásának apályáról. Szembesülhetünk azzal, hogy ez miként erősítette fel a helyi és regionális sajátosságok etnikaiként (sváb), de nem németként való értelmezését, miközben az állami politika – részben az NDK anyaországgént való elismerésével – éppen ezzel szemben lépett fel. Láthatjuk, ahogy a német szövetségek kulturális munkájában megpróbálják kiegyensúlyozni ezt a kettőt, ezzel azonban mégis csak felerősítve az átfogó német azonossá közös elemeinek hatását. És kitapintható a helyi szintű nemzeti-etnikai szembenállás és annak gazdasági és társadalmi leképeződése is a tulajdonviszonyokban, a politikai pozíciókban és a munkakultúrában.

Mindezek tükrében nem csak arra nyílik lehetőség, hogy felfejtsük az önazonosulások dinamikáját és egymáshoz való viszonyrendszerét. Arra is mód kínálkozik, hogy jobban megértsük mind a nemzetiségpolitika céljait és eszközeit és célját, mind pedig a társadalmi reakciókat. Feltételezhetővé válik az is, hogy a nemzetiségi politika kudarcainak egyik – még ha nem is feltétlenül a legfontosabb oka – éppen a politika tárgyától, a németiségtől érkező valódi és nem csak a hivatalosság által saját tétlenségét igazolandóan emlegetett ellenérzés volt egy olyan németiség értelmezéssel szemben, amit nem feltétlenül éreztek a magukénak. Végül abban is segítené, hogy magát az értekezés tárgyát is jobban meghatározzuk.

(5) Ugyanakkor ez a megközelítés kétségtelenül nehezen fogható össze közös keretben az értekezés alapvető tézisével, az egységes és kommunista asszimilációs politikával, aminek eredményeként a németiség létszáma jelentős mértékben csökken 1950 és 1970 között. Bár az értekezés meggyőzően érvel amellett, hogy a hatvanas évek nemzetiségi politikájának gyakorlata visszavett még abból is, amit a nemzetiségek korábban élvezhettek, kevésbé tűnik meggyőzőnek ezt egy folyamatos és egynemű asszimilációs politika részeként értelmezni. Mindenekelőtt a lenini vagy akár sztálini nemzetiségi politika alapvetése nem elsősorban a nemzetiségek eltűnése és összeolvadása, hanem a nemzetiségi ellentét megszűnése a szocializmus, illetve a közös osztályérdek felismerését követő osztályharc keretei között. Ezen alapult a korenyizacija a húszas-harmincas évek Szovjetuniójában. Bár Sztálin előszeretettel alkalmazta a tömeges

áttelepítéseket a megbízhatatlannak ítélt kisebbségekkel szemben, ez nem azok asszimilálását célozta, hanem eltávolítását lakóhelyükről. Az 1952-es román alkotmányba is szovjet utasításra került be a Magyar Autonóm Tartomány mint a kisebbségi kérdés kezelésének valódi lenini módszere. A hatvanas években már felmerült ugyan a Szovjetunióban, hogy akár szovjet etnikum is szerepelhetne az alkotmányban, de nem az addigiak helyett, hanem mellett, és egyébként részben arra reagálva, hogy egyre többen vallották (volna) magukat szovjet nemzetiségűnek.

Az persze igaz, hogy ha rákérdezünk mit is jelent a nemzeti kérdés megoldása ebben a formában, a válasz nem túl szívderítő, az ötvenes évek kulturális repressziója mellett pedig akár rémisztőnek is mondható. Hiszen a nemzeti ellentétet a közös, hangsúlyosan nem burzsoá kultúra oldja fel, vagyis sokkal inkább beszélhetünk arról, hogy egy homogén, igaz minden nemzetiség haladó hagyományait beolvasztó szocialista kultúrát több nyelven élvezhettek volna, mint arról, hogy a sajátos nemzeti kultúrák éltek volna egymás mellett. Ezzel együtt ez – célként megfogalmazva is – nem azonos az asszimilációval, még akkor sem, ha az elérésre alkalmazott eszközök a többség és kisebbségek közti strukturális egyenlőtlenség miatt végső soron ide vezetnek. Csakhogy az értekezésben szépen bemutatott, a két évtized alatt is eltérő nemzetiségpolitikai szakaszok sem érthetőek meg ha nem ezt a célt és annak eltérő értelmezéseit látjuk, hanem egységesen asszimilációs politikát. Miért kellett volna ehhez újabb iskolákat alapítani az ötvenes évek második felében? Vagy német nyelvű újságot?

Az persze nyilvánvaló, hogy 1956 után a burzsoá nacionalizmus elleni harc nehezen volt elképzelhető a kisebbségekkel szemben folytatott gyökeresen eltérő politika mellett, és az is könnyen elképzelhető, hogy a nemzetiségi ellentétek eljelentéktelenedésének tétele mellett könnyű volt egyszerűen elhanyagolni a nemzetiségi politikát. De még az előbbi sem szükségszerűen jelenti azt, hogy a nemzetiségi politika kudarca egy titkos vagy kevésbé titkos, de elhallgatott asszimilációs politika eredménye, amit az igazolna, hogy nem indult eljárás a pozitív párthatározatokat és politikai lépéseket elszabotáló helyi tisztviselők ellen. Gondoljuk végig a németek oktatási rendszerét abban a formában, amit az értekezés a gyakorlatban megvalósult iskolarendszer kritikáján keresztül – érkezzon az akár a korszak szereplőitől, akár a szerzőtől – optimálisként sugall. Ez nagy számú iskolából állt volna, ahol a tanítás során a magyarországi németiség nyelvváltozatait is használják és azok különbségeit számításba veszik,

ahol a tanulók a munkába álláshoz megtanulják a megfelelő szinten a magyar nyelvet, megismerik a német magaskultúrát és a helyi német kultúrát is, és végül mindezt a tanárok a korszerű pedagógia módszereivel érik el. Nem mentegetni akarom a magyar államot, de akkor, amikor ennek a töredékét tudta csak érvényre juttatni a sokkal méretgazdaságosabban működtethető magyar nyelvű iskolahálózatban, bizonyosan illúzió mindezt elvárni. Honnan lettek volna erre alkalmas tanárok néhány éven belül, kidolgozott módszertan és folyamatos továbbképzés? Felvethető persze, hogy ilyet nem is akartak létrehozni, de éppen az értekezésben idézett panaszok, állapotfelmérések, javaslatok sorolják mindezeket a problémákat – és éppen azért, mert változtatni szeretnének. A végső döntések motívumaiba viszont csak ritkán adnak betekintést, de az esetenként éppen úgy lehetett a feladat lehetetlenségébe való beletörődés mint kifejezett rosszindulat. Lehet, hogy szerencsésebb lenne a kudarc okát az értekezésben is óvatosabban meghatározni, és figyelembe venni hányféle tényezőtől is függött az, hogy mit akart és mit tudott megvalósítani az állam.

(6) Végül a „német paradoxonról” szólnék, ami valószínűleg számomra, az értekezés olvastán, sokkal izgalmasabb kérdés, mint a szerző számára. Nem is az értekezés szorosan vett tárgyához tartozik, bár a német önazonosság változása révén összefügg vele, hanem a korszak utóéletéhez. Ugyanakkor talán éppen ez tenné lehetővé, hogy a szűkre szabott, és nem is túl változatos két évtizedet egy hosszabb távú társadalomtörténeti folyamatban is elhelyezze úgy, hogy az egyúttal a politika nagyon is látványos hatását is megmutassa. Arra lennék kíváncsi, hogy a mai német kisebbségi önazonosságot tekinthetjük-e németebbnek, mint a második világháború utánit abban az értelemben, hogy sokkal jobban igazodik a német kulturális azonosságnak a világon máshol domináns elemeihez: az irodalmi nyelvhez és magaskultúrához. Választ nem mernék adni, inkább csak hipotézisként vetném fel, abból kiindulva, amit az értekezés is szépen bemutat. Az eredeti magyarországi német kultúra és regionális változatai nyilvánosan nem felvállalhatók, a kitelepítés traumája, a mezőgazdaság átalakítása és az ipari munkavállalás elterjedése, valamint az intézményrendszer szűkössége és minősége pedig egyre nehezebbé teszi a korábbi nemzetiségi kultúra reprodukcióját. Amikor ez a trend végül megfordul – már a rendszerváltást megelőzően, de igazán csak azt követően felerősödve – akkor viszont a közösség újjáépítése, vagy akár disszimilációja, elsősorban már a fentebb említett, „általános német” alapokon történik. Ennek persze része lesz vagy marad helyi hagyományok egy sora, de a hangsúly átkerül az előbbiekre, különösen a nyelvváltozatok lassú elsorvadása miatt. Ami tehát kialakul immár

nem a régi magyarországi német önazonosság, hanem valami más és új. Ami nem jönne ebben a formában létre, ha nincs a második világháborút követő két és fél évtized összes megpróbáltatása és politikai nyomása.

Mindezeket figyelembe véve úgy vélem Tóth Ágnes jelentős, alapos munkával tárta fel egy látszólag nem túl izgalmas korszak nemzetiségpolitikáját és a németekre kifejtett hatását. Elsősorban a nemzetiségpolitikai gyakorlat és az erre reagáló társadalmi attitűdök alapos elemzése terén jelentős mértékben bővítette eddigi tudásunkat és megmutatta, hogy látszólagos marginalitása ellenére a nemzetiségi politika nagyon is valóságos volt, és további kutatásra érdemes terület. Javaslom az értekezés nyilvános vitára bocsátását.

Egry Gábor